

Ανάπτυξη κριτικής σκέψης με χρήση της μεθόδου «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας» σε εκπαιδευόμενους της μη τυπικής εκπαίδευσης

Γεώργιος Φ. Γιωτόπουλος
Υποδιευθυντής στο ΔΙΕΚ Αιγίου,
ggiotop@gmail.com

Περίληψη

Με την παρούσα εργασία, έγινε προσπάθεια να διαπιστωθεί εάν παράγεται κριτικός στοχασμός στο πλαίσιο της μη τυπικής εκπαίδευσης, καθώς και σε ποια έκταση στις υπό μελέτη ομάδες εκπαιδευομένων, μέσω της καινοτόμου μεθόδου διδασκαλίας «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας». Αρχικά επιμορφώθηκαν δύο πιστοποιημένοι εκπαιδευτές ενηλίκων στη μέθοδο του Κόκκου (2011α) και κατόπιν έγινε εφαρμογή της σε δύο τμήματα στο ΣΔΕ (Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας) Πάτρας. Το πρώτο αφορούσε σε τμήμα Β' Γυμνασίου και το δεύτερο αφορούσε σε τμήμα Α' Γυμνασίου του ΣΔΕ. Οι διδασκαλίες έγιναν από τους δύο προαναφερόμενους εκπαιδευτές. Η διερεύνηση αφορούσε στην παραγωγή κριτικού στοχασμού από τους εκπαιδευόμενους. Ο σκοπός ήταν η διαπίστωση ή όχι, κάποιας μετασχηματιστικής διεργασίας κατά Mezirgow (2007), σε σχέση με τις παραδοχές που ενδεχομένως υπάρχουν στο πιο πάνω δείγμα των εκπαιδευομένων. Η χρήση της μεθοδολογίας της Μετασχηματίζουσας Μάθησης (ΜΜ) μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας του Κόκκου (2011α) αποτέλεσε το εργαλείο διερεύνησης της μελέτης αυτής. Τα αποτελέσματα της έρευνας καταδεικνύουν ότι η μέθοδος αυτή ως εκπαιδευτική διαδικασία έγινε αποδεκτή από το σύνολο των εκπαιδευομένων. Δυσκολία υπήρξε στη γραπτή έκφραση των απόψεων των εκπαιδευομένων. Επιπρόσθετα, φαίνεται ότι η ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας μπορεί να βοηθήσει στην επίτευξη της μάθησης και στο δέσιμο της ομάδας, ενώ το 76% των εκπαιδευομένων δήλωσε ότι παρατήρησε αλλαγές στις απόψεις του.

Λέξεις κλειδιά: Κριτική σκέψη, Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας, παραδοχές

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία έγινε διερεύνηση σχετικά με την παραγωγή κριτικού στοχασμού μέσω της μεθόδου «Μετασχηματίζουσα μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας» του Α. Κόκκου (2011α). Καταρχήν, έγινε επιμόρφωση δύο εκπαιδευτών με σκοπό τη μετέπειτα παρουσίαση της καινοτόμου μεθόδου διδασκαλίας του Α. Κόκκου (2011α) σε δύο τμήματα των ΣΔΕ Πάτρας. Πρόκειται για δύο τμήματα στα οποία οι εκπαιδευτές διδάσκουν και συνεπώς υπάρχει συνεργασία τόσο μεταξύ του εκπαιδευτή και των εκπαιδευομένων αλλά και μεταξύ τους. Από το υλικό που συγκεντρώθηκε (σημειώσεις εκπαιδευομένων, κλειδα παρατήρησης, συζήτηση με τους εκπαιδευτές), έγινε διερεύνηση σχετικά με το εάν αναπτύχθηκε κριτικός στοχασμός μέσω της μεθόδου του Α. Κόκκου (2011α). Παρόμοια έρευνα έχει γίνει και σε δύο τμήματα τυπικής εκπαίδευσης, ένα τμήμα Β' Λυκείου ΕΠΑΛ και ένα τμήμα Γ' Γυμνασίου, στα οποία το 75% των μαθητών έθεσαν σε αμφισβήτηση προσωπικές τους απόψεις, σχετικά με παραδοχές που είχαν. (Γιωτόπουλος, 2014β). Η διαφοροποίηση με αυτή την εργασία έχει να κάνει με την ηλικία των συμμετεχόντων, καθώς στα ΣΔΕ φοιτούν ενήλικες οι οποίοι μπορούν να σκεφτούν κριτικά απέναντι σε θέματα που τους απασχολούν. Επιλέχθηκε ως ερευνητική μέθοδος, η ποιοτική και ειδικότερα η έρευνα δράσης. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα της παρούσας εργασίας είναι ελλιπής. «*Τα ερευνητικά αποτελέσματα μπορούν να συγκριθούν με ήδη υλοποιημένες έρευνες των μεταπτυχιακών φοιτητών του Ε.Α.Π (Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου), όπως: Σαρρή Δ., Καραουλάνη Α., Λαζαρίδου Ε., Σαρρή Μ. και Φρειδερίκο, Κ., στις οποίες επισημαίνεται η προσφορά της παρατήρησης της τέχνης στην όξυνση του στοχασμού των εκπαιδευομένων. Όλες οι έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί με τη χρήση του ερευνητικού πρότζεκτ Visual Thinking (VT) και του μοντέλου του Perkins*» (Γιωτόπουλος, 2014α).

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό τη διερεύνηση, όσον αφορά την ανάπτυξη κριτικής σκέψης, στο θέμα του ρατσισμού. Ως μεθοδολογικό εργαλείο για τους στόχους, χρησιμοποιήθηκε η κλειδα παρατήρησης. Οι επιμέρους στόχοι χωρίζονται σε τέσσερις άξονες:

1. Αξιοποίηση γνώσεων και εμπειριών της καθημερινής ζωής
2. Ενεργητική συμμετοχή στην διαδικασία της μάθησης
3. Παραγωγή κριτικής σκέψης και στοχαστικού διαλόγου στο 3^ο στάδιο. Παραγωγή κριτικού ερωτήματος
4. Παραγωγή κριτικής σκέψης και στοχαστικού διαλόγου μετά το 5^ο στάδιο. Αποτελέσματα.

Στόχος της χρήσης της κλειδας παρατήρησης ήταν να καταγραφούν οι αντιδράσεις των εκπαιδευομένων συνολικά στην τρίωρη παρουσίαση και στην συνέχεια οι παρεμβάσεις κάθε εκπαιδευόμενου ανά άξονα. Καθ' όλη τη διάρκεια εφαρμογής της μεθόδου του Κόκκου οι παρεμβάσεις καταγράφονταν ανά πεντάλεπτο.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας είναι τα εξής:

- a) Ποιες είναι οι ευκολίες ή οι δυσκολίες που μπορεί να συναντήσουν οι ενήλικες εκπαιδευόμενοι, κατά την εφαρμογή της μεθόδου;
- b) Ποια είναι η ανταπόκριση των ενηλίκων εκπαιδευομένων κατά την εφαρμογή της μεθόδου, όσον αφορά στο δέσιμο της ομάδας και στην ίση συμμετοχή όλων;
- c) Μετά την εφαρμογή της μεθόδου, διαφαίνεται κάποια αλλαγή στις στάσεις των καταρτιζόμενων;

Παρουσίαση της μεθόδου «μετασχηματίζουσα μάθηση μέσω της αισθητικής εμπειρίας»

Όπως υποστηρίζει ο Mezirow (2007), βασικός θεμελιωτής αυτής της θεωρίας, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται και μεγαλώνουν μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα και σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κατά συνέπεια, γίνονται ασυνείδητα αποδέκτες της εκάστοτε κουλτούρας, φιλοσοφίας και εν γένει ιδεολογίας στην οποία με τη γέννησή τους έχουν ενταχθεί. Κατά την παιδική τους ηλικία, διαμορφώνονται σύμφωνα με τα πρότυπα και τις αντιλήψεις της κοινωνίας στην οποία διαβιούν.

Η ενστάλαξη αυτών των πεποιθήσεων και κατανοήσεων από τη γέννησή μας, καθώς και όλες οι απόψεις, τις οποίες άκριτα έχουμε αποδεχτεί από πολύ μικρή ηλικία, ο Mezirow τις ονομάζει παραδοχές. Απέναντι σε αυτές τις παραδοχές και στην αντιμετώπισή τους, προτάσσεται ο κριτικός στοχασμός. Σύμφωνα με τον Ματσαγγούρα (2007:77) *«κριτική σκέψη είναι η νοητικό-συναισθηματική λειτουργία που ενεργοποιεί επιλεκτικά και συνδυαστικά γνωστικές δεξιότητες, λογικούς συλλογισμούς και μεταγνωστικές στρατηγικές, με την βοήθεια των οποίων το άτομο επεξεργάζεται τα δεδομένα με λογικό τρόπο και αποστασιοποιημένο από τις προσωπικές του πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, προκειμένου να δαμάσει το πλήθος των ετερογενών στοιχείων τους, ώστε τελικά να καταλήξει σε έγκυρα και λογικά συμπεράσματα, διαπιστώσεις, κρίσεις, πεποιθήσεις και επιλογές δράσης»*.

Μεγαλώνοντας όμως και κατακτώντας την ενηλικιότητα με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, διαπιστώνουν οι άνθρωποι ότι *«οι ερμηνείες και οι απόψεις που λειτουργούσαν θετικά για αυτούς στην παιδική τους ηλικία συχνά δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο.»* (Mezirow, 2007:44). Στην ενηλικιότητα, οι αποφάσεις που λαμβάνονται απαιτούν και *«κριτικό στοχασμό σχετικά με την εγκυρότητα των παραδοχών ή των επιχειρημάτων στα οποία αυτές βασίζονται.»* (Mezirow, 2007:47).

Μέσω του κριτικού στοχασμού, μπορεί κάποιος να συνειδητοποιήσει τις παραδοχές τις οποίες έχει και έτσι καταρχήν να καταλάβει ποιες είναι, *«προκειμένου να παραγάγει πεποιθήσεις και απόψεις που θα αποδειχτούν περισσότερο αληθινές ή πιο ικανές να δικαιολογήσουν την παρόθηση σε δράση.»* (Mezirow, 2007:47). Σύμφωνα με τον Mezirow (2007:45), η μετασχηματίζουσα μάθηση *«αναφέρεται στην επιστημολογική γνωστική διεργασία»* κατά την οποία δίνεται ένας καθοριστικός τρόπος νοηματοδότησης: η απόκτηση από κάποιον της κριτικής συνειδητοποίησης των σιωπηρών παραδοχών και προσδοκιών του ίδιου και των άλλων και η αξιολόγηση της σχέσης που έχουν αυτά με τη διατύπωση μιας ερμηνείας. (Mezirow, 2007:44).

Μέσω της μετασχηματίζουσας μάθησης εισάγεται η έννοια του αποπροσανατολιστικού δилήμματος κατά την οποία υπάρχει δυσλειτουργία μεταξύ μιας κατάστασης είτε ατομικής, είτε κοινωνικής και του τρόπου *«με τον οποίο κατανοούμε τον εαυτό μας και τον κόσμο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή»* (Mezirow, 2007:349).

Η μέθοδος που επιλέχθηκε για να πραγματοποιηθεί η έρευνα της παρούσας εργασίας είναι η «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας». Πρόκειται για μεθοδολογία που έχει αναπτυχθεί από τον Κόκκο (2008 · 2009α · 2009β · 2010 · 2011^α · 2011β · 2012) και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο 8ο Συνέδριο για τη Μετασχηματίζουσα Μάθηση στις Βερμούδες το 2009. Αναλυτική παρουσίαση της μεθόδου γίνεται στο βιβλίο του 'Εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες' (Κόκκος, 2011α). Σύμφωνα με τον Κόκκο (2011α:71-72), «η αισθητική εμπειρία – με άλλα λόγια η συστηματική παρατήρηση έργων τέχνης [...]» μπορεί να εμπλέξει τους ενήλικες «σε μια διεργασία κριτικού στοχασμού, η οποία τους βοηθάει να γίνονται περισσότερο χειραφετημένοι απέναντι στις ιδεολογίες που πολιορκούν τη σκέψη τους και αποβλέπουν να εμποδίσουν στη συνείδησή τους την καθεστηκία τάξη πραγμάτων, η οποία συνήθως λειτουργεί εναντίον των ζωτικών συμφερόντων τους». Η μετασχηματίζουσα μάθηση μέσω της αισθητικής εμπειρίας είναι «μια μέθοδος παρατήρησης των τεχνών που ενισχύει την αυτοδυναμία της σκέψης». (Κόκκος, 2011α:72). Η μεθοδολογία αυτή έχει εφαρμοστεί και από άλλους ερευνητές και προγράμματα, όπως η Ράικου (2013), ArtiT (2012). Ο συγκριτικός έλεγχος θα αφορά σε κάθε ένα από τα στάδια της μεθόδου της Αισθητικής Εμπειρίας, ως προς συγκεκριμένους άξονες όπως: Κριτικός στοχασμός, Συμμετοχή στο στοχαστικό διάλογο, Χαρακτηριστικά στοχαστικού διαλόγου, Διεργασία παρατήρησης και Μετασχηματισμός αρχικής άποψης μέσω της ενσυναίσθησης.

Θεωρητικό υπόβαθρο των σταδίων εφαρμογής της μεθόδου του Κόκκου

Τα στάδια εφαρμογής της μεθόδου του Κόκκου είναι έξι συνολικά. Αναπτύσσονται αναλυτικά στο βιβλίο του Κόκκου, 'Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες'. (2011α, 97-100)

Πρώτο στάδιο: διερεύνηση της ανάγκης για κριτικό στοχασμό

Σε αυτό το στάδιο, γίνεται διερεύνηση από τον εκπαιδευτή της ανάγκης να εξεταστεί κριτικά κάποια νοητική συνήθεια των συμμετεχόντων, δηλαδή να βρεθούν οι παραδοχές τους γύρω από ένα θέμα. Τα βήματα είναι τα εξής δύο: Α. Στην αρχή ή κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος, μπορεί ο εκπαιδευτής να διαπιστώσει ότι οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν ότι μια νοητική τους συνήθεια είναι σωστή, ενώ αυτή στην πραγματικότητα είναι δυσλειτουργική για τους ίδιους ή και για το κοινωνικό σύνολο. Αυτό θα αποτελέσει το έναυσμα για την έναρξη της διερεύνησης των εκπαιδευτικών αναγκών των εκπαιδευομένων. Β. Στη συνέχεια με συντονιστή τον εκπαιδευτή, πραγματοποιείται μια συζήτηση με σκοπό τη συνειδητοποίηση των συμμετεχόντων ότι αντιμετωπίζουν ένα αποπροσανατολιστικό δίλημμα. Εάν αυτό επιτευχθεί τότε μπορεί να κλονιστεί η βεβαιότητά τους για τη λειτουργικότητα της συγκεκριμένης νοητικής συνήθειας. Κατόπιν ο εκπαιδευτής τους ρωτάει εάν θέλουν να εξεταστεί κριτικά το θέμα στις επόμενες συναντήσεις τους. Εάν η απάντηση είναι καταφατική, τότε μπορεί να ξεκινήσει η διεργασία του κριτικού στοχασμού.

Δεύτερο στάδιο: οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις απόψεις τους

Σε αυτό το στάδιο καταγράφονται οι απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα σε ερωτήσεις που ο ίδιος ο εκπαιδευτής έχει θέσει. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονται δυο στόχοι: αφενός συγκεντρώνεται το υλικό προς μελέτη προκειμένου να δει ο εκπαιδευτής στοχευμένα που εμφανίζονται παραδοχές, αφετέρου δε, για να γίνει σύγκριση στο τέλος της παρουσίασης της μεθόδου για το εάν επιτεύχθηκαν κάποιες αλλαγές σε απόψεις των εκπαιδευομένων. Επίσης, συζητούνται οι απόψεις σε ομάδες εργασίας, προκειμένου να γίνει ιεράρχηση τους και να προκύψει έτσι μια τελική πρόταση, για το ποιες από αυτές θα τύχουν κριτικής επεξεργασίας.

Τρίτο στάδιο: προσδιορισμός των απόψεων που θα εξεταστούν

Σε αυτό το στάδιο και με τη βοήθεια της ομαδοσυνεργατικής μεθόδου διδασκαλίας, θα προκύψουν τα υποθέματα και τα κριτικά ερωτήματα προς διερεύνηση, εκ μέρους των εκπαιδευομένων. Κατόπιν κριτικής επεξεργασίας, θα μπου σε μια σειρά ιεράρχησης με πρώτο το ερώτημα που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της πλειοψηφίας των μελών της ομάδας.

Τέταρτο στάδιο: επιλογή των έργων τέχνης

Εφόσον το κριτικό ερώτημα έχει επιλεγεί, ο εκπαιδευτής σε συνεργασία με τα μέλη της ομάδας, βρίσκουν διάφορα αυθεντικά έργα τέχνης, όπως ορίζει η σχολή της Φραγκφούρτης, από όλες τις μορφές τέχνης τα οποία θα μπορούσαν να τύχουν επεξεργασίας για παραγωγή κριτικού στοχασμού. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να προσεχτεί η συσχέτιση του νοήματος του έργου, με την δυσλειτουργική άποψη και το κριτικό ερώτημα του προηγούμενου σταδίου.

Πέμπτο στάδιο: κριτικός στοχασμός μέσω της αισθητικής εμπειρίας

Σε αυτό το στάδιο, πραγματοποιείται μια διεργασία μέσα από τη συστηματική παρατήρηση έργων τέχνης με τη χρήση του μοντέλου Perkins (1994) ή του Visual Thinking (VT) που επιλέχθηκαν, στη διάρκεια της οποίας γίνεται κριτική προσέγγιση της άποψης που αποφασίστηκε να εξεταστεί πρώτη. Αποτελείται από δύο μέρη: Στο 5α: Με χρήση του μοντέλου του Perkins ή του VT, αντλούνται αφορμές για να αναπτυχθεί η κριτική επεξεργασία διαφόρων στοιχείων της εξεταζόμενης άποψης. Στο 5β: Γίνεται σύνδεση του κριτικού ερωτήματος με την προηγούμενη διεργασία παρατήρησης έτσι ώστε αυτό να απαντηθεί. Με τον ίδιο τρόπο, γίνεται η παρατήρηση και των υπολοίπων επιλεγμένων έργων. Σκοπός είναι, με κάθε έργο, να υπάρχει κριτικός στοχασμός σε κάθε δυσλειτουργική άποψη. Επίσης, οι εκπαιδευόμενοι, μπορούν να εργαστούν σε ομάδες για να επεξεργαστούν τα διαφορετικά μοντέλα που επέλεξαν και κατόπιν να τα παρουσιάσουν στην ολομέλεια.

Έκτο στάδιο: επαναξιολόγηση των παραδοχών

Στο τελευταίο στάδιο, οι εκπαιδευόμενοι γράφουν μια μικρή εμπλουτισμένη πλέον εργασία με το ίδιο θέμα που τέθηκε στο 2^ο στάδιο εκθέτοντας τις τελικές απόψεις τους. Έπειτα, γίνεται σύγκριση των τελικών απόψεων σε σχέση με αυτές που είχαν εκφραστεί στο 2^ο στάδιο.

Επόμενα στάδια

Στα επόμενα στάδια γίνεται η κριτική επεξεργασία και των άλλων απόψεων της νοητικής συνήθειας, για τις οποίες είχε αποφασιστεί να εξεταστούν, όπως γίνεται αναφορά στο τρίτο στάδιο. Μεταξύ των άλλων, γίνεται αξιοποίηση και της αισθητικής εμπειρίας με τον τρόπο που περιγράφηκε στο τέταρτο και πέμπτο στάδιο. Στο τελευταίο στάδιο, γίνεται σύνθεση όλων των ιδεών που προέκυψαν με σκοπό να συγκριθούν με αυτές που είχαν διατυπωθεί στο δεύτερο στάδιο. Τελειώνοντας, ο Κόκκος (2011α:100) υπογραμμίζει ότι «προορισμός της μεθόδου δεν είναι να πραγματοποιείται περιστασιακά, αλλά να διαποτίζει ολόκληρη την εφαρμογή καθενός από τα εκπαιδευτικά προγράμματα συνδεδεμένη με την κριτική επεξεργασία όσο γίνεται περισσότερων απόψεων και νοητικών συνηθειών».

Μέθοδος

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στην έρευνα-δράση και πραγματοποιήθηκε με χρήση της κλειδας παρατήρησης (Faulkner κ.α., 1999:230-231 · Βάμβουκας, 2010:204) καθώς και την ανάλυση περιεχομένου (Βάμβουκας, 2010:264-265) που προέκυψε από τη βιντεοσκόπηση της διαδικασίας και τη μετέπειτα συζήτηση με τους εκπαιδευτές.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο ΣΔΕ Πάτρας σε δύο τμήματα, (B' και A' Γυμνασίου αντίστοιχα) από δύο διαφορετικούς εκπαιδευτές. Η ταυτότητα της έρευνας είναι η εξής:

1^ο Τμήμα. ΣΔΕ Πάτρας.

Πρόκειται για το τμήμα της Β΄ Τάξης Γυμνασίου των ΣΔΕ. Αποτελείται από 12 ενήλικους εκπαιδευόμενους.

Άνδρες: 2

Γυναίκες: 10

Ακαδημαϊκό προφίλ εκπαιδευομένων:

Πρόκειται για ένα τμήμα 12 ενήλικων ατόμων, διαφορετικών ηλικιών. Έχουν τελειώσει το δημοτικό και έρχονται στα ΣΔΕ προκειμένου να αποκτήσουν απολυτήριο γυμνασίου.

2^ο Τμήμα. ΣΔΕ Πάτρας.

Πρόκειται για το τμήμα της Α΄ Τάξης Γυμνασίου των ΣΔΕ. Αποτελείται από 13 ενήλικους εκπαιδευόμενους.

Άνδρες: 5

Γυναίκες: 8

Ακαδημαϊκό προφίλ εκπαιδευομένων:

Πρόκειται για ένα τμήμα 12 ενήλικων ατόμων, διαφορετικών ηλικιών. Έχουν τελειώσει το δημοτικό και έρχονται στα ΣΔΕ προκειμένου να αποκτήσουν απολυτήριο γυμνασίου.

Η διεργασία της έρευνας έχει ως εξής:

1. Επιμόρφωση των εκπαιδευτών περί της μεθόδου της ΜΜ μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας.
2. Εφαρμογή της μεθόδου σε δύο τμήματα εκπαιδευομένων του ΣΔΕ Πάτρας.
3. Σχολιασμός επί της εφαρμογής.

Το μεθοδολογικό μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε εντάσσεται στο πεδίο της έρευνας δράσης και της μελέτης περίπτωσης. Τα ερευνητικά εργαλεία είναι : Η εξωτερική παρατήρηση, η συνέντευξη και η ανάλυση περιεχομένου των γραπτών ντοκουμέντων τόσο των εκπαιδευομένων όσο και των εκπαιδευτών. Η μέθοδος προσέγγισης έχει να κάνει με την εκμάθηση της μεθόδου σε 2 εκπαιδευτές ενηλίκων που διδάσκουν στο ΣΔΕ Πάτρας. Κατόπιν, η μέθοδος θα εφαρμοστεί στην πράξη, στην τάξη τους. Στην τάξη τους, κατά τη διαδικασία εφαρμογής της μεθόδου, θα υπάρχει ένας εξωτερικός παρατηρητής. Έπειτα, μέσω συνεντεύξεων που θα γίνουν με τους εκπαιδευτές θα υπάρξει σύνθεση και σύγκριση των μεταξύ τους απόψεων.

Πρώτο στάδιο: διερεύνηση της ανάγκης για κριτικό στοχασμό

Αποτελέσματα συγκρίσεων 1ου σταδίου της μεθόδου. Διερεύνηση της ανάγκης για Κριτικό Στοχασμό.

Θέματα που απασχολούν τους εκπαιδευόμενους: ρατσισμός, προβλήματα υγείας, φτώχεια, ανεργία, βία, εγκληματικότητα, θρησκευτικός φανατισμός, μετανάστευση, εθισμός σε ουσίες, οικογενειακά προβλήματα, προβλήματα δανεισμού από τις τράπεζες, περιβαλλοντικά προβλήματα, αναξιοκρατία, κατάθλιψη και προβλήματα σχετικά με τη μόρφωση και την επιβίωση.

Επιλογή θέματος: Ο ρατσισμός.

Τεχνική προσέγγισης: Καταιγισμός ιδεών.

Δεύτερο στάδιο: οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις απόψεις τους

Πίνακας 1: Αποτελέσματα συγκρίσεων 2^{ου} σταδίου της μεθόδου. Οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις απόψεις τους.

2^ο ΣΤΑΔΙΟ - Έκφραση απόψεων και παραδοχών που σχετίζονται με το θέμα	
1^ο	
τμήμα ΣΔΕ	Ανεργία, ρατσισμός στο χρώμα στη γλώσσα, στη θρησκεία, κουλτούρα, οικονομική επιφάνεια.
2^ο	
τμήμα ΣΔΕ	Δουλέμποροι, λαθρομετανάστες, εκμετάλλευση, καταγωγή, κακή μεταχείριση, ξενοφοβία, βία, αντίξοες συνθήκες επιβίωσης, πορνεία, εξευτελισμός, οικονομική κρίση, ανεργία, φτώχεια, έλλειψη ελευθερίας του λόγου, κακοποίηση, διακρίσεις στο χρώμα, ταπείνωση, εγωισμός,

αποξένωση, καταγωγή, μοναξιά, διαχωρισμός ομάδων, διαφορετική επιλογή συντρόφου, ρατσισμός μορφωτικού επιπέδου, ρατσισμός στα ΑΜΕΑ, διαφορετικότητα,

Κατά το 2^ο στάδιο οι εκπαιδευόμενοι καταθέτουν τις απόψεις τους σχετικά με κοινωνικά θέματα που τους απασχολούν, σύμφωνα με τις προσωπικές τους εμπειρίες και τα ατομικά τους βιώματα. Ο ρατσισμός είναι ένα από τα θέματα που τους ενδιαφέρει για περαιτέρω επεξεργασία.

Πίνακας 2: Ορισμός του ρατσισμού

Ορισμός του ρατσισμού από τους ενήλικες στα ΣΔΕ

Η διαφορά/διαχωρισμός μεταξύ των εθνικών, πολιτικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, καθώς και η διαφορά στο χρώμα και στα πιστεύω, η διάκριση από άτομο σε άτομο, οι διακρίσεις μεταξύ λευκών - μαύρων, στη θρησκεία, στις ιδέες.

Είναι η αρνητική στάση που έχουμε απέναντι σε κάτι που είναι διαφορετικό από εμάς.

Η κατάσταση που βιώνουμε στη ζωή μας, λόγω διαφορετικών εθνικοτήτων.

Η μη αποδοχή της διαφορετικότητας του άλλου

Άσχημη αντιμετώπιση σε κοινωνικές ομάδες, λόγω διαφορετικού μορφωτικού ή οικονομικού επιπέδου

Τεχνική προσέγγισης: Καταιγισμός ιδεών, συζήτηση, εργασία σε ομάδες.

Τρίτο στάδιο: προσδιορισμός των απόψεων που θα εξεταστούν

Αποτελέσματα συγκρίσεων 3^{ου} σταδίου της μεθόδου. Προσδιορισμός των απόψεων που θα εξεταστούν.

Πίνακας 3: Κριτικά ερωτήματα 3^{ου} σταδίου από όλα τα τμήματα.

Τμήμα 1. Ενήλικοι - ΣΔΕ

- 1 Γιατί ήρθαν στην Ελλάδα οι μετανάστες; Γιατί τους 'βάλαμε' στα σπίτια μας;
- 2 Γιατί νιώθουμε προδομένοι από τους μετανάστες;
- 3 Γιατί δεν θέλουμε μαθητές σημαιοφόρους άλλης εθνικότητας;

Τμήμα 2. Ενήλικοι - ΣΔΕ

- 1 Γιατί δεν αντιμετωπίζεται το συγκεκριμένο φαινόμενο; Γιατί συνεχίζει να υπάρχει;
- 2 Γιατί όχι μόνο δεν δεχόμαστε τους διαφορετικούς ανθρώπους από εμάς αλλά τους κοροϊδεύουμε;
- 3 Γιατί δεν μειώνεται το φαινόμενο του ρατσισμού αυτή με την πάροδο του χρόνου;
Γιατί να είναι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις μας έτσι, ώστε να μην μπορούμε να δεχτούμε ή να
- 4 αντιμετωπίσουμε ανθρώπινα τις διαφορές φυλών;
- 5 Γιατί ήρθαν στην Ελλάδα οι μετανάστες; Γιατί τους 'βάλαμε' στα σπίτια μας;

Τέταρτο στάδιο: επιλογή των έργων τέχνης

Αποτελέσματα συγκρίσεων 4^{ου} σταδίου της μεθόδου. Επιλογή των έργων τέχνης.

Πίνακας 4: Επιλογή έργων τέχνης.

Τμήμα 2 – Ενηλίκων ΣΔΕ	Ταινίες	Εικαστικά	Τραγούδια	Θέατρο	Βιβλία - Ποίηση
	Το λουλούδι της ερήμου		Τζιβαέρι	Ρωμαίος και Ιουλιέτα	Ποτέ χωρίς την κόρη μου

Το μαύρο διαμάντι	Μετανάστες - Καζαντζίδης	Ο Επιστάτης
Ρωξάνη	Στο σταθμό του Μονάχου - Διονυσίου	Το γάλα
15 χρόνια σκλάβος		
Σκοτώνουν τα άλογα όταν γεράσουν – Γκάντι		

Στο 4^ο στάδιο οι ενήλικες επέλεξαν τόσο αυθεντικά έργα τέχνης όσο και εμπορικά. Σημειωτέον ότι, το πρώτο τμήμα ενήλικων δεν πρότεινε κάποια έργα τέχνης γιατί δεν τους το πρότεινε ο εκπαιδευτής.

Πέμπτο στάδιο: κριτικός στοχασμός μέσω της αισθητικής εμπειρίας

Αποτελέσματα συγκρίσεων 5^{ου} σταδίου της μεθόδου. Κριτικός Στοχασμός μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας.

Σύμφωνα με την κλειδα παρατήρησης, παρατηρείται κριτικός στοχασμός κατά το 5^ο στάδιο. Συγκεκριμένα, κατά την ολοκλήρωση των τεσσάρων φάσεων του Perkins και μετά το 5^ο στάδιο, καταγράφηκαν οι απόψεις των καταρτιζομένων και γραπτά και προφορικά. Οι παρατηρήσεις των καταρτιζομένων έχουν να κάνουν με την έκφραση των συναισθημάτων τους και τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν τη διαδικασία αυτή. Μέσω της ενσυναίσθησής τους από την πλευρά των θυμάτων, συγκλονίστηκαν από αρνητικά συναισθήματα λόγω χλευασμού, προσβολής και τελικά απόρριψης, από την ισχυρή μάζα, την εκάστοτε καθεστηκυία τάξη. Από την άλλη πλευρά, όσοι βίωσαν την ιστορία αυτή από την πλευρά του θύτη, τόνισαν ότι και αυτοί είναι ‘θύματα’, εγκλωβισμένοι στις επιλογές άλλων ισχυρότερων ομάδων.

Οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι χρησιμοποιούν σε αυτό το στάδιο μόνο τον προφορικό λόγο. Η αδυναμία τους να εκφραστούν γραπτά φαίνεται από τον διάλογο με τους εκπαιδευτές τους, στους οποίους επιμένουν στη χρήση του προφορικού λόγου, εξαιτίας αφενός, της έλλειψης γραμματικών και συντακτικών γνώσεων για τη συγγραφή κειμένου και αφετέρου λόγω της ανασφάλειας που νιώθουν να παρουσιάσουν ένα γραπτό κείμενο λόγω ορθογραφικών και συντακτικών λαθών, κάτι που τονίζεται συχνά από τους καταρτιζόμενους και στα δύο τμήματα.

Έκτο στάδιο: επαναξιολόγηση των παραδοχών

Αποτελέσματα συγκρίσεων 6^{ου} σταδίου της μεθόδου. Επαναξιολόγηση των παραδοχών.

Πίνακας 5: Αλλαγή στη συμπεριφορά των συμμετεχόντων.

Αλλαξε κάτι στη συμπεριφορά σας αφού παρακολουθήσατε τη διδασκαλία αυτή;

	Ναι	Όχι	Σύνολο
1 ^{ος} Εκπαιδευτής ΣΔΕ	11	1	12
2 ^{ος} Εκπαιδευτής ΣΔΕ	8	5	13
Σύνολο (Ποσοστό)	19 (76%)	6 (24%)	25 (100%)

Από τους 25 συνολικά ενήλικους καταρτιζόμενους, οι 19 δήλωσαν ότι «Ναι, παρατήρησαν» ή «μάλλον παρατήρησαν» αλλαγές στις απόψεις τους. Πιο συγκεκριμένα, στο τμήμα 1 είπαν ‘ναι’ ή

‘μάλλον ναι’, οι έντεκα από τους δώδεκα καταρτιζόμενους. Στο τμήμα 2 είπαν ‘ναι’ ή ‘μάλλον ναι’, οι οκτώ από τους δεκατρείς καταρτιζόμενους.

Σε αυτό το στάδιο, οι καταρτιζόμενοι εκφράστηκαν γραπτά σχετικά με το αν παρατήρησαν κάποιες αλλαγές τις απόψεις τους, σε σχέση με αυτά που είχαν πει ή γράψει στο 2^ο στάδιο. Έγινε σύνθεση των απόψεων τους, ενώ αρκετοί από αυτούς εκφράστηκαν και προφορικά στην ολομέλεια. Οι καταρτιζόμενοι δήλωσαν προφορικά ότι αυτή η μέθοδος ήταν κάτι το καινούριο για αυτούς. Κάποιοι ενθουσιάστηκαν, κάποιοι άλλοι είπαν ότι τους άρεσε αυτή η εναλλακτική προσέγγιση της διδασκαλίας. Κανένας δεν δήλωσε γραπτά ή προφορικά, από τους 25 συμμετέχοντες, ότι δεν τους άρεσε γενικά ως διαδικασία ή ότι δεν τους άρεσαν κάποια συγκεκριμένα στάδια της εφαρμογής.

Από τις σημειώσεις των εκπαιδευομένων, φαίνεται γραπτώς η άποψή τους κατά το 6^ο στάδιο εφαρμογής της μεθόδου. Μια εκπαιδευόμενη δηλώνει «τα συναισθήματά μου άλλαξαν μετά τη συζήτηση, με έκαναν να μάθω καινούρια πράγματα και να σκέφτομαι πιο αντιρατσιστικά». Κάποιος άλλος τονίζει: «άλλαξαν όλα μέσα μου, γιατί δεν θα ήθελα να το κάνουν και σε εμένα αυτό». Ένας ακόμη τονίζει ότι «η διαδικασία με βοήθησε να διορθώσω ενδεχόμενα λάθη και να συνεχίσω με πιο καθαρό μυαλό».

Συζήτηση

Η διερεύνηση αφορούσε στην παραγωγή κριτικού στοχασμού από τους ενήλικες στο ΣΔΕ Πάτρας. Ο σκοπός ήταν η διαπίστωση ή όχι, κάποιας μετασχηματιστικής διεργασίας κατά Mezriow (2007), σε σχέση με τις παραδοχές που ενδεχομένως υπήρχαν στο πιο πάνω δείγμα της έρευνας. Η χρήση της μεθοδολογίας της «Μετασχηματίζουσας Μάθησης μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας» του Α. Κόκκου (2011α) αποτέλεσε το εργαλείο διερεύνησης της μελέτης αυτής.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας καθώς και τη σύγκριση των αποτελεσμάτων από τις δύο διδασκαλίες, μπορεί να παραχθεί κριτικός στοχασμός στην ομάδα των ενήλικων εκπαιδευομένων.

Σχετικά με τον άξονα που αφορούσε στην αξιοποίηση των γνώσεων και των εμπειριών των ενήλικων εκπαιδευομένων, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε κυρίως η υπάρχουσα εμπειρία σε σχέση με τη γνώση της ομάδας. Η εμπειρία που έχουν αποκτήσει οι ενήλικοι στα ΣΔΕ σχετικά με το θέμα του ρατσισμού δεν αφορά στα μαθητικά τους χρόνια, καθώς τότε το φαινόμενο αυτό δεν ήταν τόσο έντονο. Η σύνδεση των γνώσεων με προσωπικές, κοινωνικές ή επαγγελματικές καταστάσεις τις οποίες βιώνουν, τους βοήθησε να εμβαθύνουν στο θέμα και να το κατανοήσουν στην όσο το δυνατόν, πραγματική του διάσταση.

Σχετικά με τον άξονα που αφορούσε στην ενθάρρυνση της ενεργητικής συμμετοχής των εκπαιδευομένων στη διαδικασία της μάθησης, οι εκπαιδευτές στήριξαν τη διαδικασία εφαρμογής της μεθόδου, εμπυλώνοντας παράλληλα και δημιουργώντας φιλικό κλίμα με τους ενήλικες. Οι ομάδες ενισχύθηκαν και ‘δέθηκαν’ πιο πολύ κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, γεγονός που τους βοήθησε να ανακαλύψουν τη νέα γνώση αφενός και αφετέρου να εκφράσουν ελεύθερα την άποψή τους, μέσα σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Η αλληλεπίδραση και η συνεργασία που επετεύχθη μεταξύ των μελών των ομάδων, οφείλεται στον ενεργό ρόλο των εκπαιδευτών, οι οποίοι δεν απομόνωναν κάποιο μέλος ή μέλη, αλλά υπήρξαν αρωγοί στις προσπάθειες των συμμετεχόντων.

Σχετικά με τον άξονα που αφορούσε στην παραγωγή κριτικής σκέψης και στοχαστικού διαλόγου στο 3^ο στάδιο και στην παραγωγή κριτικού ερωτήματος, οι ενήλικοι παρήγαγαν κριτικά ερωτήματα, καταγράφοντας όμως μια σχετική δυσκολία στην δημιουργία τους.

Σχετικά με τον άξονα που αφορούσε στην παραγωγή κριτικής σκέψης και στοχαστικού διαλόγου μετά το 5^ο στάδιο, το ποσοστό των συμμετεχόντων ενήλικων των οποίων έχει αλλάξει κάτι στις απόψεις τους ανέρχεται στο 75% επί του συνόλου. Οι ενήλικοι θεωρούν ότι έχουν αναθεωρήσει τις απόψεις τους ή προβληματίστηκαν σχετικά με το θέμα του ρατσισμού, εξετάζοντας διαφορετικές οπτικές γωνίες, τις οποίες δεν είχαν σκεφτεί πιο πριν ότι μπορεί να υπάρχουν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα και με τις κλείδες παρατήρησης, ο αριθμός των συμμετεχόντων έπαιξε κάποιο ρόλο. Πιο συγκεκριμένα, σε τμήμα λίγων ατόμων η διαδικασία περιορίστηκε χρονικά, καθώς οι απόψεις εκφράζονταν, ακολουθούσε διάλογος και ο ‘κύκλος’

έκλινε σύντομα. Αντίθετα, σε τμήμα πολλών ατόμων οι ιδέες βοηθούσαν περισσότερους συμμετέχοντες να παραγάγουν συνειρμικά τις δικές τους ιδέες και να ανατροφοδοτήσουν με αυτό τον τρόπο, εκ νέου, το εξεταζόμενο θέμα.

Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια της εφαρμογής της μεθόδου δεν εξετάστηκαν αρκετοί παράγοντες οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο θα μπορούσαν να επηρεάσουν τα αποτελέσματα. Για παράδειγμα, αν και έγινε αναφορά στο φύλο των συμμετεχόντων, καθώς και στην ηλικία, εν τούτοις δεν διερευνήθηκε η ακριβής ηλικία από τους ενήλικες, ενώ στο σύνολό τους, δεν διερευνήθηκε η οικογενειακή τους κατάσταση, η καταγωγή και τα ενδεχόμενα κοινωνικά πρότυπα που ο κάθε ένας τους έχει. Αυτό όμως δεν κατέστη δυνατόν να επιτευχθεί, λόγω των περιορισμών που υπήρξαν στο διαθέσιμο χρόνο, στο εξεταζόμενο δείγμα και στην έκταση που έπρεπε να καλυφθεί και αφορούσε στα τμήματα, στα οποία έγινε η εφαρμογή της μεθόδου.

Η συγκεκριμένη μέθοδος παρατήρησης των τεχνών, «ενισχύει την αυτοδυναμία της σκέψης» (Κόκκος, 2011α:72) διότι απομακρύνει τα στερεότυπα από τη σκέψη των συμμετεχόντων και τους θέτει σε «αμφισβήτηση τις παραδοχές που έχουν ενστερνιστεί υπό την επίδραση της κοινωνικοποίησης». (Κόκκος, 2011α:72).

Η μέθοδος του Κόκκου, μπορεί να συντελέσει στη βαθμιαία ενίσχυση της κριτικής σκέψης και μάλιστα από σχετικά νεαρή ηλικία, να τους βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν τις διαφορές που ενδεχομένως υπάρχουν στον τρόπο που σκέφτονται, έτσι ώστε να βοηθήσει τους ανθρώπους να γίνονται κριτικά στοχαστικοί απέναντι σε αυτή την καθημερινή 'επίθεση' εικόνας και πληροφόρησης που δέχονται, από τα διάφορα τεχνολογικά μέσα γύρω τους. (Γιωτόπουλος, 2014α:215)

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τον 2^ο άξονα (ενεργητική συμμετοχή), υπάρχει υποστήριξη και καλή - αποδοτική συνεργασία των μελών των ομάδων (εκπαιδευτών και ενηλίκων εκπαιδευόμενων), επαληθεύεται ότι η ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας μπορεί να βοηθήσει στην επίτευξη της μάθησης και στο δέσιμο της ομάδας. Οι εμπειρίες που έχουν αποκτήσει οι ενήλικες τους βοηθούν να επεξεργαστούν και να κατανοήσουν καλύτερα τη μέθοδο, ενώ αντιθέτως, φαίνεται να υπάρχει έλλειψη γνώσεων σχετικών με την τέχνη και το σχολιασμό των έργων.

Η διαδικασία δημιουργίας κριτικού ερωτήματος στο 3^ο στάδιο φαίνεται να δυσκολεύει τους ενήλικες – τουλάχιστον όσον αφορά στη γραπτή απόδοσή του – ενώ σε προφορικό επίπεδο, φαίνεται να συζητούν και να παράγουν στοχαστικό διάλογο σε πιο ευρεία κλίμακα. Ακόμη, όσον αφορά στο 5^ο στάδιο οι ομάδες δηλώνουν επηρεασμένες από τη μέθοδο αυτή, όπου οι ενήλικοι στη συζήτηση και παραγωγή στοχαστικού διαλόγου φαίνονται ιδιαίτερα παραγωγικοί, καθώς στο γραπτό λόγο – και κατά προφορική δήλωσή τους – υστερούν.

Η παρούσα εργασία κατέδειξε ότι η μέθοδος «μετασηματίζουσα μάθηση μέσω της αισθητικής εμπειρίας» του Α. Κόκκου, μπορεί να εφαρμοστεί στους ενήλικους εκπαιδευόμενους, καθώς ενισχύει την κριτική σκέψη τους. Πρόκειται για μια μέθοδο ιδιαίτερα ενεργητική και συμμετοχική, η οποία αφενός ενισχύει γνωστικά τους εκπαιδευόμενους και αφετέρου ενδυναμώνει την κριτική τους σκέψη, εντοπίζοντας τις όποιες παραδοχές τους και φέρνοντας τους αντιμέτωπους με τον ίδιο τους εαυτό με σκοπό την αλλαγή στάσεων, συμπεριφορών και στερεοτύπων. Μπορεί να έχει πολύ καλά αποτελέσματα σε άτομα με παραδοχές πάνω στο εξεταζόμενο θέμα, ενώ σε άτομα που δεν έχουν παραδοχές στο συγκεκριμένο θέμα, μπορεί να τους ενισχύσει σε άλλα επίπεδα, π.χ. γνωστικό, πολιτιστικό κ.λπ. Το καλό κλίμα συνεργασίας μεταξύ των συμμετεχόντων, η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και ο ενεργός ρόλος του εκπαιδευτή ως εμπνευστή και αρωγού στην όλη διαδικασία, μπορεί να έχει εξαιρετικά αποτελέσματα τόσο κατά την εφαρμογή της μεθόδου, όσο και μετά το πέρας αυτής. Η ίδια η μέθοδος μπορεί να βοηθήσει τους εκπαιδευόμενους να αναπτύξουν σχέσεις και να διαμορφώσουν το κατάλληλο εκπαιδευτικό κλίμα.

Η μέθοδος αυτή μπορεί να λειτουργήσει βοηθητικά σε μαθήματα φιλολογικού, κοινωνιολογικού και οικονομικού ενδιαφέροντος. Ως καινούρια μέθοδος διδασκαλίας, θα πρέπει να γίνουν αρκετές έρευνες ακόμη σε όσο το δυνατόν πιο πολλά γνωστικά αντικείμενα,

προκειμένου να υπάρξει μια ολοκληρωμένη αποτίμηση αποτελεσμάτων. Σύμφωνα με τον Γιωτόπουλο (2014β:9), «σε κάθε περίπτωση, αν και κάποιος από τους συμμετέχοντες μπορεί να μην οδηγήθηκαν σε μια εις βάθος αναζήτηση σχετικά με τις παραδοχές τους, εν τούτοις η αμφισβήτηση στην οποία τέθηκαν οι προσωπικές τους απόψεις μπορεί να τους κατευθύνει προς την αυτογνωσία. Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορέσουν να υιοθετήσουν μια πιο κριτική στάση, απέναντι στα έργα τέχνης, ή ακόμα και σε μια αλλαγή στάσης ζωής».

Παραρτήματα

Το εικαστικό έργο που χρησιμοποιήθηκε.

Εικόνα 1. Little Rock Nine του Domingo Ulloa.

Αναφορές

- Βάμβουκας, Μ., (2010). *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γιωτόπουλος, Γ., (2014α). *Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία στο πλαίσιο της Τυπικής (Δευτεροβάθμιας) και Μη Τυπικής Εκπαίδευσης*. Διπλωματική Εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Γιωτόπουλος, Γ., (2014β). *Ανάπτυξη κριτικής σκέψης με χρήση της μεθόδου «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας» σε μαθητές της Τυπικής Εκπαίδευσης*, 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο για το eTwinning και άλλων Ευρωπαϊκών προγραμμάτων συνεργατικότητας για την Α/θμια και Β/θμια Εκπ/ση, Πάτρα, 2014
- Faulkner, D., Swann, J., Baker, S., Bird, M., & Carty, J., (1999), *Εξέλιξη του παιδιού στο Κοινωνικό Περιβάλλον, Εγχειρίδιο Μεθοδολογίας*. Μετάφραση: Ραντοπούλου Αλεξάνδρα. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκος, Α., & Λιοναράκης, Α., (επιμ.) (2012). *Επιμόρφωση των Καθηγητών Συμβούλων ΣΕΠ του ΕΑΠ*. Πάτρα: ΕΑΠ. Διαθέσιμο στο: http://193.108.160.34/meae/filesupload/training/yliko_ae/ch_4.pdf
- Κόκκος, Α. (2012). *The use of Aesthetic Experience in Unearthing Critical Thinking*. Στο (υπό έκδοση) Mayo, P. *Learning with Adults, A Reader*. Boston: Sense Publishers. Διαθέσιμο στο: <http://alexiskokkos.gr/keimena/30Theuseofaestheticexperienceinunearthingcriticalthinking.pdf>
- Κόκκος, Α. (2011β). *Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Οδηγός Μελέτης για την Θ.Ε. ΕΚΕ 52*. Πάτρα: ΕΑΠ.

- Κόκκος, Α. και Συνεργάτες (2011α). *Εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (2010). Κριτικός Στοχασμός: Ένα κρίσιμο ζήτημα. Στο Βεργίδης, Δ., Κόκκος, Α., Εκδ. *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Διεθνείς προσεγγίσεις και Ελληνικές διαδρομές* (σ.164-191). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α., (επιστημονικός υπεύθυνος) (χ.χ.). Η Μεθοδολογία και τα εκπαιδευτικά υλικά του ARTiT. Ε.Ε.: ARTiT. Ανακτήθηκε στις 25/09/2013 από: <http://www.artit.eu/gr/ARTiT%20METHODOLOGY%20GR.pdf>
- Κόκκος, Α., (2009β). Ανάπτυξη της δημιουργικότητας μέσα από την επαφή με την τέχνη. 1^ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Τέχνης & Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Ανακτήθηκε στις 25/09/2013 από: http://www.ekke.gr/estia/Cooper/Praktika_Synedrio_Evgenidio/Files/Text_files/II_Kentrikes_Eisigiseis/Kokkos_k_eisigisi.pdf
- Κόκκος, Α. (2009α). Μετασχηματίζουσα μάθηση μέσα από την αισθητική εμπειρία: Θεωρητικό πλαίσιο και μέθοδος εφαρμογής. 8η Διεθνής Συνδιάσκεψη για τη Μετασχηματίζουσα Μάθηση. Βερμούδες, 18-20/11/2009
- Κόκκος, Α., (2008). Creativity in Adult Education. Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο διεθνές σεμινάριο Creativity and Innovation in Adult Education. Λευκωσία, 6-9/11/2008. Ανακτήθηκε στις 25/09/2013 από: <http://events.cedefop.europa.eu/curriculum-innovation-2011/images/stories/files/CREATIVITY%20IN%20ADULT%20EDUCATION.pdf>
- Ματσαγγούρας, Η. (2007). *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, Στρατηγικές διδασκαλίας: Η Κριτική Σκέψη στη Διδακτική Πράξη*, Τομ. Β'. Αθήνα: Gutenberg
- Mezirow, J. και Συνεργάτες. (2007) *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Perkins, D. (1994). *The Intelligent Eye*. Los Angeles: The J. Paul Getty Trust.
- Ράικου, Ν., (2013). *Εκπαίδευση ενηλίκων και τριτοβάθμια εκπαίδευση: διερεύνηση δυνατότητας για ανάπτυξη κριτικού στοχασμού μέσα από την αισθητική εμπειρία σε εκπαιδευόμενους εκπαιδευτικούς*. Διδακτορική Διατριβή. Πάτρα: Τμήμα Επιστήμων Της Εκπαίδευσης Και Της Αγωγής Στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ), Πανεπιστήμιο Πατρών